

UDK 808.62-314
Izvorni znanstveni članak
Primljen 6. V. 1998.
Prihvaćen za tisak 15. VI. 1998.

Vesna Zečević
Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje
Strossmayerov trg 2, HR-10000 Zagreb

VARIJANTNOST LEKSEMA KAO LEKSIKOGRAFSKI PROBLEM

U radu se donosi prijedlog jednoga od mogućih načina obrade varijantno-sinonimnih leksema u dijalekatskim ili narječnim rječnicima.

Varijantnost leksema kao leksikografski problem u ovom se radu razmatra u vezi s izradom dijalekatskih ili narječnih rječnika. Pri tome se koristi iskustvo stečeno izradom *Rječnika hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika* (u daljem tekstu KRj).

Varijante leksema u najširem značenju toga pojma koje imaju istu semantičku strukturu, pojavljuju se u različitim vrstama rječnika, a najmanje ih je, ili ih gotovo i nema, u normativnom, standardnom rječniku. Kada kažemo varijantnost leksema, u najširem značenju to znači da mislimo na dvoje: na lekseme istoga značenja koji se međusobno razlikuju unutar istokorijenskih leksema nekim fonološkim svojstvima (npr. odnosom *l:l*, *n:n*) i tada ih se naziva varijantama, inačicama istoga leksema, a kada se razlikuju tvorbenim svojstvima, neki ih autori nazivaju sinonimima.¹ Raznokorijenski su leksemi istoga značenja također sinonimi. Kada u daljem radu govorimo i o jednim a i o drugima, zvat ćemo ih varijantno-sinonimni leksemi. Njihova pojava podrazumijeva izjednačavanje jedinica plana sadržaja, koje na planu izraza imaju više mogućnosti.

Budući da je suvremena hrvatska znanstvena dijalekatska leksikografija

¹ Usp. B. Tafra, *Sinonimija, Leksikografija i leksikologija*, Novi Sad – Beograd 1983, 297–300; ibid. Bliskoznačni odnosi u leksiku, *Filologija* 26, 1996, 73–78. Ima i mišljenja prema kojima su svi istokorijenski leksemi varijante. Osim toga »u mnogim leksikologijama dvije ili više riječi s jednim te istim pojmovnim značenjem smatraju *duple-tama* (različitim načinima izražavanja jednoga te istog značenja), a ne sinonimima« (usp. J. Silić, *Znanstveni stil hrvatskoga standardnoga jezika, Kolo* 2/1997, str. 413).

takoreći u povojima, za razliku od bogate leksikografije 18. i 19. stoljeća, razmatranje je bilo kojega problema koji je u vezi s koncepcijom obrade građe u dijalekatskom ili narječnom rječniku dobrodošlo. U ovom smo se radu, kako je naprijed spomenuto, koristili iskustvom stečenim radom na KRj uvažavajući sve razlike između jednoga rječnika kajkavskoga koinea i rječnika dijalekta ili narječja. Budući da ni kajkavski književni jezik ni dijalekti nemaju leksičku normu, varijantno-sinonimni se leksemi promatraju kao funkcionalno i upotrebno ravnopravne jedinice leksičke razine i jednog i drugog jezičnog sustava, točnije, u slučaju dijalekatskog ili narječnog rječnika na razini sustava sustavâ, odnosno dijasustava.

Poznato je da se u KRj obrađuje građa skupljena iz izvora za taj rječnik u rasponu od 300 godina, točnije od 16. do 19. stoljeća, s nekoliko izvora iz 20. stoljeća. Ti su izvori pisani kajkavskim književnim jezikom, koji je bio naddijalektni književni idiom i ispunjavao je sve kriterije standardnoga jezika s polivalentnom funkcionalnošću, ali nije bio normiran na leksičkoj razini. Razlikovao se od jezika kajkavskih mjesnih govora i dijalekata, imajući u osnovi zagrebački urbani govor onoga vremena. U odnosu na organske kajkavske govore imao je pojednostavljenu fonetiku, ujednačena neka fonološka i morfološka svojstva (npr. *q, ĺ > u*, I sg. f. *-um*), čuvao je glagolske oblike koji su se u organskim govorima izgubili (aorist, imperfekt, particip prošli na *-v, -vši*), a na svim jezičnim razinama bilo je i štokavskih utjecaja (čakavskih mnogo manje), te tragova latinske i njemačke sintakse.²

Leksik kajkavskoga književnog jezika genetski je vrlo heterogen sa širokim kronološkim i žanrovskim dijapazonom. Mnogo je prijevodnih djela različita podrijetla: latinskoga, odnosno romanskoga, germanskoga, mađarskoga, turskoga, što se sve odrazilo u mnoštvu aloglotema. S druge pak strane, i u prijevodima i u originalnim djelima izvor je autorovu jeziku bio, najvjerojatnije uz njegov vlastiti idiom ali bez specifično dijalekatskih osobina, urbani zagrebački govor, a izbor i tvorba riječi možda su najviše bili uvjetovani kulturološki, odnosno općom kulturom i širinom obrazovanja autora te uklopljenošću autora u društvene i kulturne okvire uz vlastiti vrijednosni sud. Budući da je kajkavski književni jezik bio jezik s nekoliko svojih gramatika, koje su izišle tijekom 18. i 19. stoljeća, i u kojima nije bilo tvorbe riječi u današnjem smislu, autor je prema svom vrijednosnom sudu i vlastitu osjećaju jezika kojim je želio pisati, tvorio nove riječi i njihove izvedenice.

Ono što u KRj predstavljaju različiti autori, to, moglo bi se reći, u dijalekatskom ili narječnom rječniku predstavljaju mjesni govori iz kojih riječi ulaze u jedan takav rječnik. Zbog toga jezik, odnosno rječnik takva djela, na lijevoj strani predstavlja dijasustav, koji sadrži riječi svih mjesnih govora toga jezika, odnosno sustava.

² Usp. A. Šojat, *Pravopis stare kajkavske književnosti*, *Filologija* 6, 1970, 265–282.

Za razliku od jezika u KRj, u kojem je mnogo toga proizvedeno voljnim zahvatima samih autora, u dijalekatskom je rječniku sve, da tako kažemo, “organsko” i pripada sustavu govora iz kojega je riječ uzeta.

Kao što znamo, obrada svake natuknice u KRj daje njezinu gramatičku i semantičku karakteristiku, zatim bilježi fonološke, morfološke i tvorbene varijante riječi i, što je vrlo važno, sve to dokumentira primjerima iz izvora za rječnik. Za alogloteme donosi etimologiju. Upravo s pomoću tekstova iz izvora za KRj ne samo da se dokumentiraju značenja i značenjske nijanse riječi, nego one daju i bogatu varijantnost leksičkih sredstava: fonološke varijante (uz grafijske i ortografske), tvorbene, morfološke. Kako će se te varijante obrađivati, ovisi o vrsti rječnika, njegovu opsegu i samoj koncepciji rječnika. U ovom radu nas zanimaju oni varijantno-sinonimni leksemi koji se osnivaju na opreci od više njih te čine slijed ili niz. Koji će od njih biti središnji kod kojega će biti obrada i na koji će se svi ostali uputiti, u KRj se određuje prema frekvenciji upotrebe riječi, starosti potvrda i razgranatosti značenja. KRj je u određenom smislu dvojezičnik, jer mu je metajezik standardni hrvatski jezik, a tako je i s dijalekatskim i narječnim rječnicima.³

Članovi varijantnog i sinonimnog niza u dijalekatskom se rječniku obrađuju na razini makrosustava, dijasustava, dok se u KRj obrađuju na razini jednoga jezičnoga sustava s vrlo širokim teritorijalnim i vremenskim rasponom. Budući da je književna kajkavština nastajala i živjela stoljećima, nije čudo što takvih nizova u njoj ima mnogo. Tako npr. unutar slova O ima 16 natuknica istoga značenja. Kod 15 je natuknica definicija *isto što*, a kod jedne je obrada. To su: *omama, omamica, omamleńe, omamlivica, omamļavica, omamļeńe, omamļivost, omamnost, omedlevica, omeglavica, omegleńe, omeglevica, omegļavica, omegleńe, omilańe, omilavica*. Obrada je kod natuknice *omilavica* po kriteriju frekvencije i starosti potvrda, a navedeni su i svi ostali leksemi s poveznicom *usp*. Značenje je: *nesvijest; ošamućenost; opća slabost, klonulost*, što sve može biti u kontekstima u kojima se pojavljuju. Svi ostali leksemi nalaze se na svom mjestu po abecednom redu, imaju potpunu obradu prema koncepciji rječnika, a definicija je *isto što*.

Po svom gramatičkom značenju sve su te riječi izvedenice tvorene sufiksima *-a, -ica, -nje, -enje, -ost* i označuju *stanje*, i to stanje *nesvijesti, besvijesti* i *ošamućenosti*. Etimološki čine dvije raznokorijenske skupine. Jednoj je skupini, koju čine leksemi *omama, omamica, omamleńe, omamlivica, omamļavica, omamļeńe, omamļivost, omamnost* u osnovi prefigurirani glagol *omamiti*, koji u KRj ima potvrđena dva značenja: 1. ošamutiti, omamiti koga, dakle dovesti koga

³ Za takvu vrstu rječnika M. Moguš (v. bilj. 6) predlaže termin *istojezični rječnik*, jer i glava i tijelo natukničkoga članka s definicijama (potpuna podudarnost, književni ekvivalent, leksikografska definicija) pripadaju istom jeziku, ali ne i istom rangu istoga jezika.

u stanje djelomične prisebnosti, i 2. kao refleksivni glagol, doći u stanje nesvijesti, onesvijestiti se. U hrvatskom standardu taj glagol nema to drugo, refleksivno značenje, izuzev slučaj kad tko sam sebe ošamuti, omami. Drugu skupinu čine svi ostali leksemi, a to su: *omedlevica*, *omeglavica*, *omegleće*, *omeglevica*, *omeglavica*, *omegleće*, *omilaće*, *omilavica*. Svima im je u osnovi imenica *magla*, odnosno kajkavsko *megla*, od koje su prefiksacijom nastali glagoli *omegleti* i *omilati*, *omilati*. Naime, prema P. Skoku, u tim su glagolima, pa i u drugim izvedenicama, npr. *omeglevica* i *omilavica*, dva prijevorna stupnja prema indoeuropskom dvoglasu *ei* u korijenu **meigh-*.⁴ Prema tome su u kajkavskom korijeni *meg-* i *mig-*. Sam P. Skok navodi primjere *omeglavica* i *omiljavica* (sa značenjem 'vrtoglavica', 'Schwindel') napominjujući da je nejasno zašto je umjesto *glj - lj* u primjeru *omiljavica* umjesto *omigljavica*. Možda je riječ o dijalekatskom rasterećenju suglasničkoga skupa, kao što je u primjeru *omedlevica* vjerojatno riječ o dijalekatskoj zamjeni skupa *gl* skupom *dl* (obratan je slučaj gotovo općekajkavsko *glaka* umjesto *dlaka*).

Za svih bi se 16 leksema moglo reći da su sinonimi (istoznačnice) u najširem značenju te riječi, jer je oznaka 'stanje bez svijesti' u značenju tih leksema bitna za svaku od njih i proizlazi iz konkretne asocijacije s pojmom koji im je u osnovi. Toj oznaci, sadržaju na planu izraza odgovaraju konkretne realizacije u kajkavskom književnom jeziku. Preciznije govoreći, među istokorijenskim se leksemima nalaze fonološke varijante u paru *omamleće*—*omamleće*, te *omegleće*—*omegleće*, dok su ostali sinonimi, u prvom redu raznokorijenski, a mogu biti i oni kada je među istokorijenskim riječ o oblicima tvorbenoga variranja riječi.⁵

Obrada varijantno-sinonimnih leksema u dijalekatskom rječniku oslanja se na shvaćanje sveukupnosti hrvatskih govora kao određenoga sustava, i to dijasustava. To se objašnjava genetskom srodnošću njegovih članova te jedinstvom njihova razvitka u uvjetima stalnog uzajamnog djelovanja jednoga na drugi i s književnim jezikom. Takav dijasustav predstavlja rječnik i dijalekta i narječja i područja, koje može biti i višedijalekatsko. Pristup obradi varijantno-sinonimnih leksema nije ni lak ni jednostavan, pa često ni u rječniku jednoga mjesnoga govora za koji se pretpostavlja da u načelu nema takvih leksema. Dijapazon razlika među varijantno-sinonimnim leksemima vrlo je širok. Kod varijanata leksema od različitoga naglaska do razlike u jednom ili više fonema, a kod sinonima od razlike između skupine istokorijenskih i raznokorijenskih sinonima do mogućih različitih tvorbenih uzoraka unutar svake skupine.

Godine 1985. objavljena su u nas dva rada o izradi dijalekatskih rječnika,

⁴ Usp. P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* II, Zagreb 1972, s. v. *magla*.

⁵ Usp. B. Tafra, *Sinonimija...* (v. bilj. 1).

jedan o izradi rječnika čakavskih govora⁶, drugi kajkavskih⁷. Budući da oni obuhvaćaju i organizaciju i tehniku i u prikupljanju građe i u obradi prikupljene građe, u ovom se radu ograničavamo samo na obradu varijantno-sinonimnih leksema, i to uz pomoć iskustva stečenog obradom građe za *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*. Za razliku od toga rječnika, u kojem je, kako smo naveli, glavni kriterij u obradi takvih leksema bio frekvencijski i kronološki (po starosti potvrda), a u slučaju podudarnosti toga dvoga, abecedni red, u dijalekatskom su rječniku kriteriji drukčiji jer su svi zabilježeni leksemi istoga ranga vrijednosti, nema kriterija frekvencije i kronologije. Frekvencija dolazi u obzir u slučaju suppostojanja različitih likova leksema unutar jednoga mjesnoga govora, što može imati različite razloge, i to od onoga razvojnoga (odnos starije : mlađe) do posljedice različitih jezičnih miješanja i utjecaja.

U dijalekatskom je rječniku svaki leksem punovrijedna jedinica leksičkoga sustava govora u kojem je zabilježena, i zato smatram da, iako su na razini rječničkoga makrosustava varijante ili sinonimi, svi moraju biti natuknice i imati svoju obradu. Zbog toga se djelomično slažem s autorima koji su pisali o načelima obrade varijanata leksema i sinonima u dijalekatskim rječnicima, a pogotovo s uspostavom arhileksema⁸ za takve lekseme. Međutim, smatram 1. da bi arhileksem morao biti jedan od potvrđenih likova leksema koji je *etimološki* najmanje promijenjen pa bi zbog toga mogao funkcionirati kao svojevrsna polazna struktura za ostale varijante,⁹ pri čemu se mogu uvažiti konstante relevantnih genetsko-strukturnih odnosa za pojedino narječje, 2. da se arhileksem donosi sa svim fonetsko-fonološkim svojstvima, 3. da je obrada kod arhileksema s poveznicom *usp.* za sve ostale varijantno-sinonimne lekseme, i 4. da se svi varijantno-sinonimni leksemi obrade kao posebne natuknice na njihovu abecednom mjestu. To znači da uz svaku takvu natuknicu treba dati sve podatke predviđene koncepcijom rječnika, koja obavezno mora uključiti i potvrdu u kontekstu i naznaku mjesnoga govora u kojem je zabilježena. Smatram da nije dobro kod varijantno-sinonimnih leksema uputiti na arhileksem kraticom *v.* (»vidi«)¹⁰, nego da je umjesto te kratice potpuna obrada, a definicija je »isto što«, i to pod uvjetom da se značenje, ili

⁶ M. Moguš, Nacrt za rječnik čakavskoga narječja, *Hrvatski dijalektološki zbornik* 7/1, 1985, 319–336.

⁷ A. Šojat, Zasadje rječnika hrvatskih kajkavskih govora, *Hrvatski dijalektološki zbornik* 7/1, 1985, 337–361.

⁸ *Usp.* M. Moguš, *ibid.*, str. 327.

⁹ Možda mislimo isto kad M. Moguš kaže za arhileksem da je »to ... onaj na terenu potvrđeni čakavski oblik iz kojega se mogu izvesti drugi na terenu potvrđeni oblici istoga sadržaja«, *ibid.*, str. 327.

¹⁰ S obzirom na to da u suvremenim rječnicima kratica *v.* ima uglavnom normativni karakter, moglo bi se u takvim rječnicima pomisliti da je isto tako.

više njih ako ih ima, podudaraju s obradom, odnosno sa značenjem arhileksema. Na taj bi se način kod arhileksemske natuknice s jedne strane vidio inventar svih zabilježenih varijanata ili sinonima, a s druge bi se strane rasteretilo tijelo natukničkoga članka od navođenja primjera i mjesnih govora za svaku varijantu ili sinonim. Takva je organizacija obrade pogotovo prikladna i zbog toga što neki od varijantno-sinonimnih leksema mogu imati osim podudarnoga značenja s arhileksomom i još koje značenje, čak i preneseno, što bi tehnički bilo gotovo nemoguće pregledno riješiti unutar obrade arhileksema. Ističemo sve to zbog toga što su dosadašnji autori pišući o tom problemu smatrali da se, i to jedan autor pod arhileksemskom natuknicom¹¹, a drugi pod osnovnom apstraktnom natuknicom¹², obrađuju *svi* varijantno-sinonimni leksemi, a u abecednom redu pod svojom natuknicom da imaju samo oznaku, kraticu *v.* (»vidi«) kao uputu na osnovnu natuknicu gdje je leksikografska obrada svih.

U posljednjem broju časopisa *Filologija* (br. 26) objavljen je rad o akcenatskim, glasovnim i tvorbenim inačicama u rječnicima izvornih čakavskih govora.¹³ Na primjeru mnogih radova u kojima se donose popisi čakavskih riječi pojedinih opisivanih govora ili pak na primjeru samostalnih rječnika, autorica pokazuje svu neujednačenost obrade varijantnih leksema bez obzira o kojoj se razini radilo (naglasnoj, glasovnoj, tvorbenoj). Drago mi je što su njezine zaključne misli vrlo blizu onima iznesenima u ovom radu.

Postojanje *Rječnika hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika* može pridonijeti povišenju razine naše suvremene dijalekatske leksikografije jer svojom golemom građom i načinom obrade te građe može pomoći u sagledavanju i rješavanju mnogih problema dijalekatske leksikografije. Najsvježiji je primjer *Rječnik govora Gole* (autori I. Večenaj i M. Lončarić, Zagreb 1997), koji je uglavnom izrađen na nekim općim načelima KRJ.¹⁴

¹¹ Usp. M. Moguš, *ibid.*, str. 328.

¹² A. Šojat kaže: »... u regionalne i općenacionalne dijalekatske rječnike valja kao natuknicu uvesti njezin konstrukt, apstraktni zajednički lik svih konkretnih njezinih realizacija, pa i realizacija jednakih natukničkoj apstrakciji. Samo se na taj način, na apstraktnoj razini, može znanstveno prikazati leksički sustav jezične apstrakcije »narječje kojega jezika«, u našem slučaju kajkavskog narječja«, *ibid.*, str. 353.

¹³ Usp. S. Vulić, Akcenatske, glasovne i tvorbene inačice u rječnicima izvornih čakavskih govora, *Filologija* 26, 1996, 109–116. Autorica je svoj rad izradila na osnovi 41 djela gdje se na različite načine donose rječnici čakavskih govora.

¹⁴ Konzultirani rječnici:

čakavski — B. Jurišić, *Rječnik govora otoka Vrgade*, Zagreb 1973; M. Hraste, P. Šimunović, *Čakavisches-deutsches Lexicon*, Köln 1979;

kajkavski — I. Večenaj, M. Lončarić, *Rječnik govora Gole*, Zagreb 1997; M. Perušić, *Rječnik čakavsko-kajkavskih govora karlovačko-dugoreškog kraja*, Karlovac 1993;

Lexical variants as a lexicographic problem

Summary

The author analyzes the lexicographic treatment of lexemes which have the same meaning in the *Croatian Dictionary of the Kajkavian Literary Language* as compared to the treatment of such lexemes in dialectal dictionaries and the dictionaries of local idioms. As neither the Kajkavian literary language nor dialects have a lexical standard, they treat synonymous lexical variants as functionally equivalent units on the lexical level of both language systems, to be more precise in the case of dialectal dictionaries or dictionaries of local idioms on the level of a system of systems, i.e. a diasystem. Some examples of the lexicographic treatment of such lexemes in the *Croatian Dictionary of the Kajkavian Literary Language* can be useful in forming a conception for the lexicographic treatment of such lexemes in dictionaries of local idioms and dialects; this is a suggestion of one of the possible ways for the treatment of synonymous lexicographic variants in these dictionaries: 1. an archilexeme must be one of the confirmed lexical forms which is etymologically least changed and thus can function as a starting structure for all other variants, 2. an archilexeme is given with all phonetic-phonological characteristics, 3. the lexicographic analysis is given beside the archilexeme and it is connected with all other synonymous variant lexemes with *usp.* (compare), 4. all synonymous lexical variants occur as separate entries in their alphabetical place, the entry contains all elements according to the conception of the dictionary, and the definition is »the same as« if the meaning is the same as the meaning of the archilexeme.

Ključne riječi: varijante leksema, sinonimski niz, arhileksem, dijalekatski rječnik

Key words: lexeme variants, sequence of synonyms, archilexeme, dialectal dictionary

rječnici kao dodaci radovima o pojedinim čakavskim i kajkavskim govorima ili područjima;

slavenski – *Kratkij jaroslavskij oblastnoj slovar'*, Moskva 1961; *Slovník slovenských nářečí* I, Bratislava 1994; *Słownik gwar polskich*, Tom I, z. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk;

talijanski – M. Doria, *Grande dizionario del dialetto triestino: storico, etimologico, fraseologico*, Trieste 1987; *Vocabolario dei dialetti Svizzera italiana*, Lugano 1993.